

Ана М. Савић¹

Институт за књижевност и уметност у Београду

ПРОСТОР И ВРЕМЕ У ДЕМОНОЛОШКО-МИТОЛОШКИМ ПРЕДАЊИМА – САВРЕМЕНА ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА²

Рад осветљава начин на који категорије времена и простора у демонолошко-митолошким предањима конституишу специфичан хронотоп, одражавајући узнемирујућу и сабласну атмосферу човековог сусрета са натприродним. Пажња ће бити поклоњена карактеристичној поетици предања о контакту са оностраним, са посебним освртом на особености њихових временских и просторних одредница. Рад ће указати на жанровску уловљеност хронотопа демонолошко-митолошких предања, будући да су простор и време међусобно дубоко повезани, те да конструисање наративног света предања кроз темпоралне и спацијалне категорије мора тећи у складу са стого одређеним жанровским законитостима како би и сам аудиторијум причу препознао као демонолошко-митолошко предање. За потребе рада користићемо усмену грађу прикупљену током теренских истраживања фолклора спроведених 2018. и 2019. године, на подручју села Рибаре код Крушевца (Расински округ), као и грађу објављену у различитим збиркама.

Кључне речи: демонолошко-митолошко предање, хронотоп, жанр, теренско истраживање фолклора, Рибаре (Расински округ)

ЖАНРОВСКА УСЛОВЉЕНОСТ ХРОНОТОПА У ДЕМОНОЛОШКО-МИТОЛОШКИМ ПРЕДАЊИМА

Истичући нераскидивост временских и просторних обележја књижевноуметничких творевина, при чему се акценат ставља на међусобно прожимање двеју категорија јер „obeležja vremena razotkrivaju se u prostoru, a prostor se osmišljava i meri vremenom”, Михаил Бахтин појам хронотопа преузима из теорије релативитета, дефинишући га као „suštinsku uzajamnu vezu vremenskih i prostornih odnosa” (1989: 193–194). Расправљајући о жанровским специфичностима романа, Бахтин примећује повезаност хронотопа са жанром, истичући да хронотоп „ima suštinsko žanrovsko značenje” (1989: 194). Чврста скопчаност и међузависност простора и времена, те њихова условљеност жанром уочавају се и у усменој уметности речи, при чему ваља истаћи да поменуто прожимање двеју категорија ни у једном жанру није тако очито и нужно

1 anagarsija93@hotmail.com

2 Рад је резултат рада на пројекту *Српско усмено стваралаштво у иншеркултурном коду* (178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

као што је то случај са демонолошко-митолошким предањем. Хронотоп демонолошког предања има стабилну форму, проистеклу из жанровске условљености и везаности за поетичке одлике. Измене у оквиру временских и просторних категорија значиле би одступање од жанровских законитости предања, те би свака промена хронотопа несумњиво водила ка нарушавању жанра и могућем искораку ка другим жанровима усмене књижевности (сабласна атмосфера језовитог ноћног сусрета на хтонски маркираном месту лако би могла бити нарушена ако би догађај био смештен у неспецифично време и на нетипично место).

Време и простор у демонолошко-митолошким предањима су међусобно дубоко повезани. Успостављање везе међу овим категоријама у приповедању мора тећи у складу са стого одређеним жанровским датостима како би и сам аудиторијум могао да препозна приповедну творевину као демонолошко-митолошко предање.³ Важност хронотопа огледа се, дакле, и у процесу рецепције унутар колектива који творевину усваја:

„Неопходни за развијање догађаја, простор и време неминовно ступају у сложеније односе са осталим члановима жанровског система, носе одређена значења и на различите начине се активирају у процесу рецепције усменог дела (варијанте/жанра)” (Самарција 1997: 88).

Измена хронотопа нарушила би жанр демонолошко-митолошког предања, па самим тим и једну од његових основних функција – упозорење члановима колектива на тежину прекршаја табуа, у овом случају везаног за људско деловање у времену и простору предодређеном за деловање демонских сила.⁴ Маркираност простора и времена у демонолошко-митолошком предању треба да укаже члановима колектива на опасности којима човек себе излаже када у одређено време закорачи на одређени простор. Преношење ове поруке омогућује специфичан хронотоп предања, односно међусобно прожете и условљене категорије времена (ноћно, глуво доба) и простора (места за која се везује активност нечистих сила).

Чврста повезаност времена и простора очита је када се у обзир узме да хтонски маркирано место није увек у једнакој мери опасно по човека. Прекршај забране ступања на границу између света људи и света натприродних сила постаје судбоносан по човека у оном моменту када се на хтонски обележен простор закорачи у одређено, хтонски обележено време. Тек тада, у специфичном прожимању категорија времена

3 Као једна од основних улога демонолошко-митолошког предања најчешће се истиче практична, психолошко-утилитарна функција (Милошевић-Ђорђевић 2006: 175). Предање о сусрету човека са оностраним преноси одговарајућу поруку колективу и упозорава на опасност од прекорачења границе између два света и две одвојене реалности.

4 Стравичност у демонолошко-митолошким предањима добија посебну психолошку улогу и функционише као „један од начина да се порука-поука усмери ка аудиторијуму и тиме санкционише поступке и понашања појединца” (Самарција 2011: 278–279).

и простора, отвара се могућност сусрета двају светова и човеков додир са оностраним постаје реалан, а прича се формира по жанровским законитостима предања. Догађаји се морају одиграти на тачно одређеном месту и у тачно одређено време, па казивачево поштовање веровања и обичајних норми постаје основ за развијење фабуле о сусрету људског и надљудског.

Простор и време функционишу као својеврсни жанровски маркери који скрећу пажњу колектива и припремају га за оно о чему ће се приповедати. Амбијент у коме се одвија радња довољан је аудиторијуму да закључи у ком правцу ће приповедање тећи и припрема слушаоце на стравичност сусрета двају светова и увођење демонских бића као ликовва (Самарџија 2011: 303–304). Просторне и временске одреднице демонолошко-митолошког предања су стога врло специфичне, а сам хронотоп који граде стабилна је форма која одолева изменама насталим услед процеса преношења. Док ликови и след догађаја функционишу као варијабилни елементи, просторне и темпоралне одреднице остају стабилне компоненте приче.

„ИГРА ОРО КУД БРЕСТОВИ”⁵ – ПРОСТОР У ДЕМОНОЛОШКО-МИТОЛОШКИМ ПРЕДАЊИМА

Жанр демонолошко-митолошког предања подразумева радњу која се одвија у тачно одређено време и смештену на јасно омеђен простор. Сусрет човека са хтонским постаје могућ тек када се створе услови за нарушавање концизне границе између оностраног и оностраног. Трансгресија између два света најчешће је везана за човеков искорак ка локусу који је табуисан у одређеном временском интервалу. То је простор означен дејством нечистих сила, за човека забрањен и непријатељски. Контакт са натприродним остварује се на местима *неокаљаним* људским активностима. Опозиција своје : туђе овде ће, дакле, играти изразито важну улогу. Док се простор куће и окућнице доживљава као познат и сигуран, природна пространства за човека су негостољубива и опасна. Сигурност сопственог дома супротстављена је пределима који по веровању нашег народа припадају натприродним бићима, па се и човекове активности стога увек ограничавају на познат и сигуран простор. Ступањем на хтонски маркиран локус човек прелази невидљиву границу између оностраног и оностраног, а о кобности оваквог преступа приповеда нам и на њега нас упозорава демонолошко-митолошко предање.

5 Демонолошко-митолошка предања коришћена за потребе рада, а забележена приликом теренских истраживања фолклора обављених на подручју Расинског округа (село Рибаре), током 2018. и 2019. године, наведена су на крају рада. Наслов поглавља инспирисан је исказом једног од саговорника.

У нашем народу су, међутим, сва места на којима је контакт између оностраног и оностраног могућ означена специфичним епитетима. Она су окарактерисана као *нечистија места*. То су стецишта хтонских бића и човеков искорак ка њима може донети несрећу, болест или смрт:

„Та се места ноћу, а понека и дању, заобилазе, јер се на њима привиђају разне прикојасе и немани, па се може награјисати. Таква места су: старе воденице, мостови, бунари, гробљишта, селишта, кућишта, градине, буњишта, раскрснице, дрвета, игралишта вила, врзино коло, сугреби, провалије, загађени извори, пећине, језера, вирови и вртлози у рекама. И свако незаузето и ненасељено место сматрало се за нечисто” (СМР 1970: 224).

Премда је простор сусрета најчешће ненасељен и необележен људским активностима, оваква збивања могу се одиграти и на местима која нису удаљена од човековог пребивалишта. Контакт може бити остварен и на простору који припада човековом окружењу, који му је приступачан, чак и обележен његовим активностима за време дневне светлости. Другим речима, човек не мора да се спусти у бездан пакла или да посегне у простор између неба и земље да би ступио у контакт са натприродним. У једној од распрострањених варијаната о мртвачкој свадби (Марковић 2004: 195), сусрет човека и мртваца у свадбеној поворци одвија се негде у брдима, у планини – на туђем простору:

Ишо неки човек *иушем* – ал’ ово није бајка, него истинито – и терао овце и омркне *ио шим брдима*, у *шу иланину*, и каже, чује он однекуд иде нека музика, само ври.

Иако се радња одиграва у брдима, далеко од сигурног простора куће, јунаков искорак ка природним и ненасељеним просторствима мотивисан је сточарским пословима и одвођењем оваца на испашу. И незаузет простор може бити обележен људским деловањем и може бити познат човеку. Овакве активности, ипак, остају везане искључиво за период дневне светлости, па стога до кобног сусрета долази у ноћно доба – онда када човек ни у ком случају не би смео да се нађе на овом простору. Премда поменута природна пространства имају обележја људских активности (наводи се најпре да човек иде путем), ноћно доба човеку одузима свако право да на оваквом простору борави.

Маркираност нечистих места крије се често већ у самом топониму који заједница везује за проблематични локус. У две варијанте о мртвачкој свадби, забележене током теренских истраживања на подручју села Рибаре код Крушевца, место сусрета јунака и живих покојника обележено је оба пута специфичним називом. Саговорница Цвета Милић овај сусрет везује за место у близини села, названо Зли поток. Правећи кратку дигресију у жељи да објасни топоним, она мотивише присуство натприродних сила уклетошћу места због злочина који су се овде одигравали у време Другог светског рата:

Прилог 1: У Зли поток тај. Зато се и каже Зли поток. Ту клали пре Бугари!
Ови *најадали*, ту клали. Били се много, ту *инули*.

Премда је овакав назив место могло добити и у даљој прошлости, након стравичних злочина и рата који је обележио историју села, назив овог места остао је везан за ратне егзекуције, а сам Зли поток означен је као уклет и кобан због бројних страдања.

Друга варијанта забележена на истом подручју, међутим, ноћни сусрет човека и мртвачке свадбе смешта на друго место. Свadbено оро саговорник Мирољуб Савић везује за други локус, такође маркиран топонимом који је у вези са хтонским деловањем. Јунак у ноћној тмини среће сабласне сватове на месту које мештани села и данас зову Брестови:

Прилог 4.1: – „Игра оро куд Брестови, каже. Бож’у му мајку! Игра оро, каже. Сватови на коњи, невеста, младожења, каже. Свирају гајде, свирају зурле, свирау ћемане.”

Место сусрета сељака и мртвачке свадбе добило је назив по дрвореду брестова. Етнолошки подаци о веровањима словенских народа која се везују за ову врсту дрвета осветљавају хтонску маркираност простора. Брест је, наиме, у нашем народу препознат као стециште натприродних сила, сеновито дрво и станиште хтонских бића. Брестови су, као и храстови и букве, код Јужних Словена, довођени у везу са вилама и ђаволима. Веровало се да би ноћење у близини њихових стабала човеку могло донети тешку болест, па чак и лудило (СМ 2001: 567). Отуда не изненађује што се мртвачка свадба, својеврсни *danse macabre*, пред очима задоцнелог путника појављује управо на овом месту.

Употреба топонима није необична за жанр демонолошко-митолошког предања, јер се тиме инсистира на веродостојности приповедања, а приповедачи се труде да својим слушаоцима докажу истинитост приче „и тако што износе више података о локалитетима на којима се одвија радња предања” (Поповић Николић 2016: 18). У једном примеру забележеном у околини Куршумлије низом локалитета и топонима приповедач инсистира на веродостојности приче:

Кад сам пошао у *Курушумлију* на вашар 27. октобра 1960. године, ишао сам с коњем и колима /.../ Кад смо дошли до *Ровине*, коњ је почео да фрче на нос /.../ Кад смо дошли до *Малу Плану*, само је пред нас прошло нешто муњевито /.../ Одједаред је скочио коњ и задња кола се откачише и коњ је муњевито трчао са прва кола. Ми смо трчали по њега по тмушу /.../ Трчали смо до један поточак и кад смо наишли код коња, он је на једну ракласту врбу протео главу и тако се зауставио. Кад смо ми извели коња на чистину, распрегли га, коњ се само сручио и липсао /.../ Стари људи су причали да *џу*, у *џе Ровине*, вечито има ђаволи (Раденковић 1991: 92).

Радња предања везује се за неколико топонима, при чему се линеарно просторно померање актера може пратити на основу смењивања имена места кроз која се пролази. Градацијски се нижу догађаји и повећава напетост не би ли се на кобном месту (од раније познатом по сличним догађајима) коњ зауставио и коначно угнуо.

Тежња ка веродостојности кроз позивање на реалне локалитете и топониме очита је и у казивању саговорнице Цвете Милић. Казујући о сусрету човека и некрштеница, она ће радњу предања сместити на два позната локалитета. Почетак радње везан је за раскршће надомак родног села (Дубрава код Прокупља):

Прилог 2. 1: Човек, *шамо од мој крај истио, испред моје село има једна раскрсница*. И он дош^о на ту раскрсницу, да иде на славу, Свети Ранђел, ујесен слава било. И он ће д'иде на ту славу. Пошо и на ту раскрсницу, каже, голо дете стоји!

Раскршће је хтонски маркиран простор на коме је сусрет са натприродним у ноћно доба очекиван и могућ.⁶ У простор на коме ће се некрштенац поиграти са старцем можемо уписати круг, јер ће дете несрећном путнику засести за врат и гонити га трком од једног села до другог, а затим назад до раскрснице и сеоског гробља, где је ноћна игра и почела:

Прилог 2. 2: Де ће отидне – чак у *Рожину, једно село шамо према Ниш*. И однео то дете све тако на леђа! Кад у неки поток, у *шу Рожину, у шо село, сишо, у неки поток га одвело!* То дете га одвело, то био вампир, бре! /.../ Он га моли: – „Ајде врати ме, бре! Де си ме, де си ме узело, ту ме врати, дете!” – „Ајде, дедо, ћу те вратим јер си ме носио, ал' мора и даље да ме носиш!” – „Ма, не мог' те, бре, носим, све сам се ознојио, све сам мокар! Не мог' више!” – „Ма, носи ме, дедо, носи! Носи ме, дедо, носи!” Он носи, носи, па де ће га донесе, опет на раскрсницу, испред наше село /.../ И сишло. И отишло *ка гробље наше, шамо де је*. Само голо дете! Оде, каже, *према гробље!*

У ноћно доба „на гробљу или у његовој близини” могућ је сусрет са душама умрлих, за које је веровање везало и демонске особине (Бандић 1980: 133). Простор ноћне игре можемо омеђити двама топонимима. Актери свој пут започињу од Дубраве, долазе до Рожине, а затим се све завршава тамо где је и почело, на раскрсници у Дубрави.

Места сусрета човека и нечистих сила у демонолошко-митолошком предању везана су, дакле, за реални простор (гора, раскрсница, гробљиште, воденица, вода). Демонске силе и људи могу делити исти простор, разграничен невидљивом међом која предваја две димензије исте стварности. Говорећи о разликама између поимања света у бајка-

6 Хтонска маркираност раскршћа потиче од прастарих обичаја сахрањивања мртваца на овим местима, па се отуда и верује да су раскршћа опасна у ноћном периоду због деловања натприродних сила (СМР 1970: 265).

ма и предањима, Макс Лити уочава да је граница између оностраног и ононостраног у предањима увек присутна, те да „pored ovostranog sveta stoji onostrani, koji je u psihološkom smislu od njega strogo odvojen. Spolja, taj onostrani svet nije mnogo dalek; on može u svako doba da deluje na svakodnevicu, a njegovi predstavnici često žive među ljudima” (1994: 10). Наспрам једнодимензионалног простора бајке Лити поставља дво-димензионални простор демонолошког-митолошког предања и уочава да је простор описан у предању за човека стваран и опипљив, те стога и испуњен ужасом и страхом (1994: 10).

Сусрет човека и нечисте силе не мора се одиграти само на местима попут раскрсница, гробља или пак удаљених планишта и гора. Кобни контакт може бити остварен и на простору који припада човеку – на такозваном *свом* простору (у близини куће или окућнице). У једном од „вјеровања ствари којијех нема”, говорећи о карактеристикама вампира, и сам Вук Караџић наводи да ово биће „излази из гроба и дави људе *по кућама* и пије крв њихову” (Караџић 1985: 168). За демонска бића није необично да залазе у простор који људи доживљавају као свој и сигуран, па кобни сусрети не морају увек бити везани за неосвојена природна пространства или хтонски маркиране локусе. О једној таквој ноћној посети приповедао је саговорник Мирољуб Савић, подражавајући глас и држање старице од које је пре више од педесет година чуо меморат о некрштенцу:

Прилог 5: – „Жнаш, направили смо детету шанке дрвене. Направио Војин, па дете ше вужга ша шанке...” Знаш, санка се са санкама. – „Па се вузганица заледила.” Санкаоница се заледила, знаш. – „И ја тако у кревет шедим, ноћ мешечина.” То је било после пола ноћи, вероватно један, два сата. – „Вррррр... иду шанке ниж лед!” Иду санке, знаш. – „Погледам! Шаме шанке!” Саме санке иду поред прозора. – „Па, доле до крс’ кућу.” До ћош, знаш. Де се прекрштају диречи. – „Ту штану! Кад нагоре – мушко дете вуче шанке жа узицу!” Мушко дете вуче санке за узицу, за канап. – „Гледам, закрпене му чеширке на колена и на дупе!” Закрпене му панталоне, знаш, чакшире, оне сукнене на коленима и на... – „Две залоге на дупе и оба колена жакрпено сас неки бели конци!” Мушко дете вуче шанке уз вузганицу! Уз брдо нагоре. Уза санкаоницу. – „Кад ожгор шанке иду шаме! Нема га оно дете! И тако шедам-ошам пут. Вуче шанке нагоре, надоле шанке шаме! Куку мене! Гледам ја, ово вампир! Па се прекрстим! Не дај Боже! Вампир! Дошло да се са детиње санке вузга и оно!” И тако. Умрело неко дете. Пре деца умирала много.

Помало наивна и безазлена, ноћна забава са остављеним деџим санкама одиграва се пред очима жене која са сигурне позиције (из кревета крај прозора) посматра залеђену *вузганицу* и необичног ноћног посетиоца – на смрт неневикло дете. Дететову хтонску природу одаје специфично време које одабира за своју игру (глуво доба), али и његово наизменично материјализовање и дематеријализовање (у зависности од тога да ли санке вуче ка врху узбрдице или се низ брдо на санка-

ма спушта до саме куће). Кретање детета понавља се у наизменичном смењивању успињања и спуштања (горе-доле), при чему га жена види једино док се пење. Његово спуштање низ санкаоницу за жену је невидљиво („Кад ожгор шанке иду шаме! Нема га оно дете“). Појављивање и нестајање може бити доведено у везу са смером у којем се актер ноћне игре креће – кретање *на горе* везано је за прелазак у више сфере, простор коме некрштена душа не припада. Са друге стране, кретање на доле обележено је силаском и симболично може представљати спуштање у хтонски простор.

Занимљиво је да се путања демонског бића завршава на специфичном месту – „доле до крс' кућу“. У жељи да појасни употребљени израз, саговорник даје кратак коментар откривајући да је у питању *ћош* куће, место на коме се прекрштају кровне греде и формирају знак крста. Према веровању, крст има заштитну функцију и може се користити као вид предохране од демона, а његова употреба у означавању границе и међе није необична (СМР 1970: 194–196). Кретање демона стога се зауставља баш на граници „свог“ простора који је крстом осигуран и омеђен. Његово ступање у кућу није могуће, јер је линија која раздваја две димензије исте стварности јасно означена заштитничком снагом симбола, те за хтонско биће граница остаје несавладива. Његово посезање за санкама и жеља да се на њима забави одају потребу за ступањем на простор живих, па самим тим и непомиреност са смрћу и окончањем живота, који готово да није био ни започет. Границе, ипак, остају непропустљиве, а жеља да се још једном *живи* може се остварити само накратко – у касним ноћним сатима када све замре.

ВРЕМЕНСКИ ОКВИР ДЕМОНОЛОШКО-МИТОЛОШКИХ ПРЕДАЊА

Искорак ка другој димензији исте реалности није могућ у било ком временском интервалу. Да би се то постигло, потребно је појавити се на маркираном локусу у тачно одређеном времену, да се „*омркне* по тим брдима, у ту планину“ (Марковић 2004: 195). Тек међусобна чврста спрега просторних и временских одредница човеку отвара врата ка другој димензији исте стварности, и само при овој спрези сусрет оностраног и оностраног постаје могућ. Стога је поред простора у демонолошко-митолошком предању, као што смо већ имали прилике да видимо, од изузетне важности и време одигравања догађаја.

Демонолошко-митолошко предање на плану композиције најчешће је једноставнија и једноепизодична прозна творевина.⁷ Сведе-

7 Нада Милошевић-Ђорђевић издава три основна композицијска вида демонолошког предања. Први вид подразумева краће саопштавање о сусрету човека са натприродним, други има развијенију фабулу, уобличену најчешће у једну епизоду о натприродном сусрету, док је трећи вид најразвијенији и представља вишеепизодични наратив (Милошевић-Ђорђевић 2006: 175–176).

ност радње не допушта да се време одигравања сусрета продужи, те се контакт између човека и натприродног увек одиграва у јасно задатим временским оквирима. За разлику од бајке, где постоји временски ток, те јунака можемо видети најпре као дете, а онда, након двадесетак година и као стасалог за женидбу (Радуловић 2009: 22–23), предање радњу смешта у конкретни исечак времена. То је обично одређени тренутак у коме човек ступа на забрањен простор и долази у додир са оностраним, што се по правилу дешава у ноћно, такозвано глуво доба.⁸

Сви до сада наведени примери описују догађаје који су се одиграли у одређеном исечку ноћног времена. Сусрет је могућ у јасно омеђеном временском интервалу који започиње заласком Сунца – замирањем светлости и престанком дневних активности. Крај сусрета, са друге стране, често ће означити појање петла, као животиње са изразито хтонским карактеристикама, па зато и осетљиве на тренутак престанка једног и отпочињања другог времена (СМР 1970: 243–244). Отуда и у бројним примерима о контакту човека са оностраним пој певца спасава људско биће из канци нечистих сила. На овај начин сусрет се смешта у омеђен временски период, који може трајати свега неколико минута (жена гледа санке које се саме спуштају низ брдо, а потом види дете које их вуче навише), али може бити речи и о вишечасовном доживљају (некрштенац узјаше старца и гони га до суседног села и назад).

Иако се по правилу натприродно појављује пред човеком наједном и без најаве, а исто тако често напрасно и нестаје, сам контакт, може се продужити на период од неколико сати (Поповић Николић 2016: 34–37), који по субјективном осећају јунака или приповедача траје попут читаве вечности. У варијанти о мртвачкој свадби из околине Прокупља јунак (приповедач) дочарава трајање ноћне борбе са нечистом силом на следећи начин:

Они ме омају и водили ме, водили ме, водили, где ме нису све водили. Водили ме до пред зору и тад ми дадоше једну чашу да им честитам свадбу, да наздравим и попијем вино (Раденковић 1991: 85).

Понављање глагола је у функцији истицања субјективног осећаја приповедача да се време продужује – вођење по врлетима траје читаву ноћ, до пред саму зору. Овакав ефекат постиже се *регуликацијом* глагола (Самарџија 1997: 94). Најчешће су у питању глаголи кретања, па се протицај времена доводи у везу са савладавањем извесног простора, односно са просторним померањем јунака демонолошко-митолошког

8 Појам истиче обележеност ноћи одсуством звука који потиче од људске активности, па његов изостанак у човеку буди исконски страх од непознатог и туђег (Братић 1993: 30). Као што је и простор обележен људским деловањем, његов печат носи и одређени део дана (који почиње изласком, а завршава се заласком Сунца), док је њему опозитна ноћ време човековог мировања, па је самим тим резервисана за активност натприродног. Одсуство звука у народној традицији везује се за онострано, па се по веровању народа нечиста сила може отерати и прављењем буке (СМР 1970: 146).

предања, чиме се постиже специфично прожимање двеју категорија. И у примерима забележеним током теренских истраживања саговорници су, користећи се понављањем глагола кретања, постизали исти ефекат. У меморати о ноћном лутању из којег, као из зачараног круга, нема излаза, саговорница Цвета Милић користи удвајање глагола како би дочарала трајање пута, упорност, али и неуспевање да се из замке демона изађе:

Прилог 3: Е, они *ишли*, тражили, никако да нађу пут. *Ишли, ишли*, па се вратили код мене.

Ако се, пак, време радње демонолошко-митолошког предања посматра у односу на време приповедања, оно се на временској оси увек смешта у даљу прошлост. Данијела Поповић Николић уочава да се оно најчешће одређује „у односу на животно доба актера/приповедача” (2016: 30). У претходно поменутој меморати време радње смештено је у доба младости саговорнице и у питању је осврт на лично проживљен догађај. Други пример показује нам да време радње може бити смештено и у веома дубоку прошлост, а прича може бити преношена кроз неколико генерација:

Прилог 4. 2: Па, то је било од ових Грезимаца, Ана. Они се доселили, рекох ти већ, из Македоније, из неко село Грезиме, бежали од Турака. Е, сад, од тог деда Хране, који мени причао, је то био деда. Не отац Жика, него Жикин отац. Значи да је то било негде *пре једно сто ђедесет ђодина, можда сто осамдесет*. Ја имам сад шездесет шест, а он умро пре четрдесет, педесет, па то није његов отац, него његов деда.

Потреба саговорника да прецизно одреди време дешавања догађаја заправо је потреба да истакне истинитост исприповеданог, те да укаже на веродостојност приче. Помињање конкретних топонима, имена и прецизних породичних веза има исту функцију. Време радње смештено је у дубљу прошлост (*пре једно сто ђедесет ђодина, можда сто осамдесет*), када су сусрети човека са натприродним силама, по веровању народа, били учесталији.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Жанровска условљеност хронотоп демонолошко-митолошких предања чини изузетно стабилном формом. Временске и просторне категорије функционишу као неваријабилни елементи приче, а одступање од утврђених месних и временских оквира у којима се радња одиграва несумњиво воде ка нарушавању жанра. Јединство времена и места у демонолошко-митолошком предању у складу је са јасно одређеним жанровским законитостима, те се стравични сусрет одиграва у време

које је обележено хтонским деловањем и на месту које је хтонски маркирано. Поред неприступачних планина и удаљених гора, опасних виришта и вода, сусрет између човека и натприродне силе може се десити и на местима блиским човеку и обележеним људским активностима. То су раскрснице, гумна, гробља, поља, понекад чак и простор у близини самих кућа. Човеково залажење на оваква места у хтонски обележено и за његове делатности табуисано време – ноћно доба, повод је за настајак прича о кобним и језовитим сусретима са натприродним.

Хронотоп се показује као важна поетичка компонента демонолошко-митолошких предања. Испуњен је садржајима проистеклим из реалног времена и простора, јер предање „често исходи из збиље или се у њу враћа“ (Карановић 1987: 222). Простор предања опипљив је и стваран, невидљивом границом издељен на две димензије – једну резервисану за човека и другу којом господаре нечисте силе. Стравичност сусрета проистиче из реалистично описаних места и упечатљиво дочараних догађаја смештених у временски интервал предодређен за човеково повлачење.

Прожимање временских и просторних категорија хронотопа и њихова међусобна условљеност функционишу као жанровски маркер и један су од знакова колективу (аудиторијуму) да ће приповедање бити везано за сусрет човека са натприродним. Језовита атмосфера проистиче из јединства хтонски маркираног простора и времена, чиме се постиже остваривање једне од основних функција демонолошких предања – психолошко деловање на слушаоца са циљем јасног постављања ограничења у понашању и активностима. Успостављање табуа у овом случају почива на индиректном преношењу поруке шта се може чинити на одређеним местима у одређеном времену. Прекорачење забрана везаних за ступање на хтонски обележена места у време предодређено за делање нечистих сила доноси човеку несрећу и казну – сликовито описане у наративима о судбоносним ноћним сусретима људског и демонског.

Скраћенице

СМ 2001: Љ. Раденковић, С. М. Толстој, *Словенска миџологија – енциклопедијски речник*, Београд: Zepher Book World.

СМР 1970: Ш. Кулишић и др, *Српски миџолошки речник*, Београд: Нолит.

Литература

Бандић 1980: Д. Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд: БИГЗ.

Бахтин 1989: М. Bahtin, *О роману*, Београд: Нолит.

Братић 1993: D. Bratić, *Gluvo doba: predstave o noći u narodnoj religiji Srba*, Београд: Plato.

Карановић 1987: Z. Karanović, Univerzalne dimenzije predanja kao kategorije usmene proze, Novi Sad: *Polja*, XXXIII, br. 340, Novi Sad, 222–223.

Карацић 1985: В. Стеф. Карацић, Живот и обичаји народа српскога, у: В. Стеф. Карацић, *Етнографски списи. О Црној Гори*, Београд: Просвета.

Лити 1994: М. Liti, *Evropska narodna bajka*, Београд: Orbis.

Марковић 2004: С. Марковић, *Приповешке и предања из Левча*, Београд: Чигоја.

Милошевић Ђорђевић 2006: Н. Милошевић Ђорђевић, *Ог бајке до изреке. Обликовање и облици српске усмене прозе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Поповић Николић 2016: Д. Поповић Николић, *Дрући свети: студије о демонолошким предањима и шужбалицама*, Ниш: Филозофски факултет.

Раденковић 1991: Љ. Раденковић, *Казивања о нечистицима*, Ниш: Просвета.

Радуловић 2009: Н. Радуловић, *Слика света у српским народним бајкама*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Самарција 1997: С. Самарција, *Поетика усмених прозних облика*, Београд: Народна књига – Алфа.

Самарција 2011: С. Самарција, *Облици усмене прозе*, Београд: Службени гласник.

Ana Savić / SPACE AND TIME IN DEMONOLOGICAL-MYTHOLOGICAL LEGENDES – A CONTEMPORARY FIELD RESEARCH

Summary / The paper sheds light on the way in which the categories of time and space in demonological-mythological legends constitute a specific chronotope, reflecting the disturbing atmosphere of encounter with the paranormal. The author seeks to expose the poetics of the demonological-mythological legends, with special emphasis on their temporal and spatial determinants. In the demonological-mythological legends space and time are deeply related. The paper considers the genre determination of the chronotope in demonological-mythological legends and points out that the construction of the narrative world through temporal and spatial categories must proceed in accordance with certain genre laws, so the audience can recognize the story as demonological-mythological legend. This work is based on the folklore material which was gathered from 2018 to 2019 in the Rasina District. Interviews were conducted with two interlocutors from the village of Ribare.

Key words: demonological-mythological legends, chronotope, genre, contemporary field research, Ribare (the Rasina District).

ПРИЛОЗИ

Интервју са саговорницом Цветом Милић (рођ. 1952, у Дубрави код Прокупља). Снимљено: 24. 6. 2018, у селу Рибаре код Крушевца.

ПРИЛОГ 1:

Истраживач: А је л' знаш још неку причу тако да се некоме нешто причинило ноћу? Да је неко нешто видео, неког вампира ил тако нешто? Да је неко причао некад. Не мора да буде да си ти видела, него неко некад.

Саговорница: Нисам ја видела, видео М. из Росицу. У Зли поток, исто у тај поток. У Зли поток тај. Зато се и каже Зли поток. Ту клали пре Бугари! Ови нападали, ту клали. Били се много, ту гинули. И М. ишо, ишо негде у Вукању, ишо куд њигови. Па, се враћао. И каже: – „Враћам се ја, каже, онако при пијан, идем право над Зли поток тај да идем кући. Кад у тај Зли поток, игра коло. Коло игра, свадба! Веселив се, игра коло! И ја, каже, наиђем и ја, уватим се и играм с њи, и играм, играм! И они ми кажу...” То били вампири, какво! Питао он: – „А, бре, де сте били? Кој ово се жени?” – „Те га, каже, младожења! Тога женимо! Женимо, каже, тога. А испросили смо девојку, каже, у Вукању. Него, ајде ти, каже, попи нешто за срећно пријатељство!” – „Па, ћу попијем, каже. Дајте ми! Ја сам мало, каже, и при пијан, али ћу попијем!” Они му дав, каже, буклију у руке, он узне. Па, ће се прекрсти. – „Ајд помогни, Боже, нек је срећна свадба, срећно пријатељство, срећно весеље!” Почео он да благосивље и да се крсти, каже: – „Растури се оно коло! Растурише се! Кад погледам у руке, каже, држим корњачу!”

Истраживач: Мхм.

Саговорница: – „Корњачу, каже, овако држим! Дали ми корњачу, каже! Ја бацим ону корњачу, па се уплашим, каже. Па, побегнем низ поток, низ поток, па код кућу!”

ПРИЛОГ 2:

Истраживач: Је л' знаш да се неком нешто лоше десило кад се сретне, да се разболи ил' нешто?

Саговорница: Па, води, води. То кад осотони, оно води. Човек, тамо од мој крај исто, испред моје село има једна раскрсница. И он дошô на ту раскрсницу, да иде на славу, Свети Ранђел, ујесен слава било. И он ће д'иде на ту славу. Пошо и на ту раскрсницу, каже, голо дете стоји! А зимско време, јесен, ладно, каже, тресе се. Каже: – „А, бре, мали, чији си ти?” Мушко дете, каже, само голо. – „Чији си, бре, мали?” Оно не говори ништа, неће. Он пође, оно по њега! Он пође, оно по њега! Каже: – „Бре, мали, врати се, каже. Чији си ти? Врати се! Ће те тражу

твоји. Ја идем на славу! Каже: „Је л’ оћеш ти мало да ме носиш?” Пита-
ло тог човека. Тај човек рек’о: – „Бре, па како да те носим? Ја идем овам
на славу. Не мог’ те носим на славу!” – „Ма, мораш мало да ме носиш!”
Он истина човек пристао. Видео, голо, никакво. Ајд ће га понесе! Оно
му се упење на врат. Он носи. Оно на врат седи. Он оће после да га скине
од врат: – „Сићи се, каже, бре, мали, одатле! Доста сам те носио!” Каже:
– „Немој да ме силазиш, него ме носи још! Носи ме, дедо, носи!” Ма,
каже: – „Шта сам ја твој деда? Сићи се!” Ма, неће оно да се сиђе: – „Ма,
носи ме, дедо, носи!” И само, каже, то говори. И он га носи, носи. Де
ће отидне чак – у Рожину, једно село тамо према Ниш. И однео то дете
све тако на леђа! Кад у неки поток, у ту Рожину, у то село, сишо, у неки
поток га одвело! То дете га одвело, то био вампир, бре! И у тај поток,
каже: – „Како би ја знао де сам, каже!” Е, каже, оно га учи: – „Заломи
три шибљинке, три дрвета. Преломи, па сутра дођи, па види де си био!”
Он истина, каже. На три места преломи нека дрвећа, преломи. Е, ће га
врати оно! Он га моли: – „Ајде врати ме, бре! Де си ме, де си ме узело, ту
ме врати, дете!” – „Ајде, дедо, ћу те вратим јер си ме носио, ал’ мора и
даље да ме носиш!” – „Ма, не мог’ те, бре, носим, све сам се ознојио, све
сам мокар! Не мог’ више!” – „Ма, носи ме, дедо, носи! Носи ме, дедо,
носи!” Он носи, носи, па де ће га донесе, опет на раскрсницу, испред
наше село! Е, каже: – „Сад, бре, мали, да сиђеш, да идеш! Ја ћу да идем
на славу!” – „Па ћу сиђем!” И сишло. И отишло ка гробље наше, тамо де
је. Само голо дете! Оде, каже, према гробље! И он дође код ови на славу,
де пошо. И исприча. Они не верују. Знаш како, па не верују га! И шта
ће да ради он, како. Каже: – „Бре, верујте ми тако и тако сам закасао!
Зато сам касно дош’о код вас!” Море, каже: – „Кој да ти верује? Лажеш
ти, каже, ти си пијан!” – „Ма, нисам пијан, бре! Него, сутра ће идемо да
видите, каже, ја ћу ви покажем траг има, снег, падало, ал’ није покрио
траг. Ћу да ве водим да ви покажем. Мене тако и тако водио, каже, во-
дило ме тако голо дете!” И тај што је наш млађи кум, тај стареј није тео
да пође, што не баш крстио. А, тај његов брат пође. – „Ајде, каже, бре,
да идемо да видимо!” И дођев на ту раскрсницу. Погледа, траг само од
овог човека, од дете нема траг. И ће пођу они да виду де је овај ишо. По
траг, по траг и погледав – у ту Рожину траг, у тај поток. Каже: – „Ево,
бре, три ове биљке де сам преломио, оно ми наредило. Ево, каже, ту сам
био!” Они се уверили после. И тако, то се тако завршило. Да л’ се после
разболео тај човек, шта ли? Не знам. Од стра!

ПРИЛОГ 3:

Саговорница: И отиднемо ми. Де ће да прођемо – преко Зли по-
ток. Је л’ знаш ти де је Зли поток?

Истраживач: Не знам.

Саговорница: Не знаш. И тамо има вода нека, поточе преко Зли
поток. Кад преко оно поточе да прођемо, отац прође, прођ’о и ја, а сес-

тра кад да прође, оно нешто претрча преко ону воду и намокри јој ноге. Шљисну она вода и намокри јој ноге! Оно као зец било. Претвори се као зец. То било, бре... ђаво био, бре! То сотоне! Кад прође зец, тамо крај оно... тек мало би, претвори се у лисиче! У лисицу! Опет трчи преко ону воду. Ух, рекò, и мене намокри ноге. Пођемо ми даље тамо уз пут – кад се претворише неке птице. Слетеше неке птице, јато, на шљиве. То сотана било, бре! И те птице осташе на оне шљиве. Ајде ми даље, даље... Кад се претвори нека мачка пред нас, огромна нека мачка, крупна, шарена, н'умем ти кажем. И мој отац виче: – „А, бре деца, ви не знате, ал' ја знам! Ово је, каже, ђаво, вика. Он не води, не да ни, каже, д'идемо путем. Ми ће да залутамо!” И истина, још несмо пошли, још мало уз пут, кад залутамо ми преко неку ливаду и у ливаду – мачка не чека нека, шарена! Огромна мачка, крупна! И она мачка мауче, мау, мау, мау. У ону ливаду. И мој отац вика: – „Бре, деца, немò се плашите, каже. А ми смо изгубили пут. Ово, каже, вампири не воду!” Ајде ми даље, даље, кроз ону ливаду. И наиђемо у једну њиву, копе тала. Знаш шта је тала она? Трска.

Истраживач: Мхм. Да.

Саговорница: И ја приђем ту код ту копу талу, па обалим један сноп, овако, на земљу, па седнем на тај сноп. И она копа ме брани, а нека киша пада, росуља, да ме не намокри. Отац и сестра ишли да тражу пут де је да изађу да идемо. Имали смо аутобус у пола пет, за моје село. Од Вукању. Е, они ишли, тражили, никако да нађу пут. Ишли, ишли, па се вратили код мене.

Истраживач: А ти си седела? Чекала си?

Саговорница: Ја сам седела ту. И они се вратили код мене. Каже мој отац: – „А, бре, дете, де си?” – „Ево сам, рекò, ја седим овде. Ја да идем нећу док се не сване! Ми смо, рекò, изгубили пут и аутобус је отишо. Ми сад немамо, рекò де да идемо!” – „Па добро, ајде и ми ће седимо.” Седну они и ту се добро одморимо. И сунце изгрева, изгрева сунце, видимо од исток сунце изгрева. И мачка опет се појави. У ту ливаду. И мауче мачка мау, мауу. Што год може гласно. Знаш што страшно мауче! И мој отац каже: – „Еј, побратиме, ајде да ти једну цигару запалим. Ја видим, каже, да си не ти сметнуо, не може да идемо. Ајд да ти запалим!” Како мој отац запали цигару и баци му, изгуби се онај мачор! Оно се изгуби и оде, онако мајукајћи, мау, мау, мау, мау. И тамо остаде у ту ливаду, ми уватимо на један пут, изађомо. Па, отидомо за Вукању. И несмо могли да стигнемо за аутобус.

Истраживач: И целу ноћ сте тако лутали, нисте нашли пут?

Саговорница: Несмо нашли пут. Лутали смо, лутали, лутали.

Интервју са саговорником Мирољубом Савићем (рођ. 1952, у Рибару код Крушевца). Снимљено: 12. 1. 2019, у селу Рибаре код Крушевца.

ПРИЛОГ 4:

Истраживач: Можеш да испричаш за то предање о том човеку што се враћао касно ноћу и срео сватове код Брестова?

Саговорник: Аха! Па, то је било од ових Грезимаца, Ана. Они се доселили, рекох ти већ, из Македоније, из неко село Грезиме, бежали од Турака. Е, сад, од тог деда Храње, који мени причао, је то био деда. Не отац Жика, него Жикин отац. Значи да је то било негде пре једно сто педесет година, можда сто осамдесет. Ја имам сад шездесет шест, а он умро пре четрдесет, педесет, па то није његов отац, него његов деда. Е, сад. Враћао се он из Крушевца, знаш, са неког вашара, пијаца. Онда се ишло уз реку, уз маховину. Они то звали „маовина”. Ја ћу сад да причам у жаргону, како су они мени причали. Ја као дете сам враћао деда Храње овце. – „Врати ми овце, па ћу ти испричам причу!” Он волео да псује. Дошô из ропства, из Немачке. – „Бож’у ти мајку, иди ми врати овце да ти испричам нешто!” И ја за причу о вампирима враћам овце колко оћеш! Одем ја – тркнем, вратим овце. И он ми прича: – „Мој деда кад се враћао, уз реку се ишло уз маовину!” А имао и пут, ал’ пут није био асфалт. Није био ни макадам, него сеоски пут, каљави пут... после ту, за време Турака, шта ја знам. Нека путања, знаш, уз реку, која је водила за Рибарску Бању. /.../ И каже он: – „Бож’у му мајку, причао ми деда кад се враћао! Ишо, ишо, ишо, уватио га ноћ, па негде дошо после пола ноћи код Брестови!” А Брестови, то де је сад црква, тад није била црква. Е, ту! Причали људи ноћу кад иду виде неко јаре, гуску, неко јаре му се руга – ееееееее! Знаш, оно! Јуре гуску, не може да ухвати, гуска бежи. У пола ноћи, знаш. Излазило нешто ту. И то су људи приписивали тим нечастивим силама. Ђаволи, вампири, нешто. Али, он прича. Ишо он, кад дошô дотле, каже – свадба, сватови! Он тако говорио, знаш. – „Игра оро куд Брестови, каже. Бож’у му мајку! Игра оро, каже! Сватови на коњи, невеста, младожења, каже! Свирају гајде, свирају зурле, свирају ћемане! Ја доћô, каже: – ’О, пријатељу, стани мало! Ајде мало, каже, да нешто попијеш! Свадба видиш!’ Ја: – ’Нека, нећу!’ – ’Ајде, ајде, нема смисла!’” Каже: – „Попеше ме, каже, на коња! – ’Ајде, каже, с нама у сватови кад си се ту десио!’ И, каже: – ’Ајде, каже!’ Један ми даде, стари сват, каже, шта је не знам, буклију да пијем вино! – ’Ајде, каже, попи, каже, ваља се! Ајде с нама у сватови!’ Поћо, каже, ја, укачише ме на једнога коња да јашем и, каже, како ми даде онај буклију, ја ајде да благосиљам свабу! Ја се, каже, прекрстим: ‘Е, па нека да Бог што је добро! Каже, у здравље да младенци буду живи и здрави!’ Како се, каже, ја поче крстим – нигде никога нема! Погледам ја у руке – држим лобању, неку коњску главу! Од коња! Кака буклија?! Нема ништа! Каки мој коњ, каже, ја седим, каже,

на једну криву врбу, каже, изнад реку доле један вир, сачувао Бог! Каже, уместо на коња, ја сам на криву врбу! Уместо, каже, да држим буклију у руке да пијем вино, оно лобања од коња, каже! Коњска глава! Бацим, каже, ону лобању у реку, полако, каже, сиђем. Тресо сам се бре, каже, кај прут! Једва се до кућу довуко!" Тамо га баба сачекала да му изује опанци, да му оперу ноге, тако време било. – „Паднем ти у постељу, три недеље сам грозницу лежао!" Ето ти, то ти је. То је причо он мени, а значи то се десило негде пре једно можда сто педесет година.

ПРИЛОГ 5:

Истраживач: А баба Нега што ти причала за санке?

Саговорник: А баба Нега ти је жива енциклопедија. Она прво знаш да је била врачарица, гасила..., порађала жене, све живо. Лечила травама. Е, сад. Њој се родио син! Море, имала она неку децу што умирала [саговорник мало размишља]. Тај што је живео, он био деветсто шесто годиште, Светолик, а Бранко дванаесто. Е, сад, да ли је причала о Свети, Светолику или о неком другом детету које било старије, па умрло, ја не знам. Али, тек! Да ли је она дојила неко дете у кревету... Неко дете је имало пе-шес година, па му направили дрвене санке, па се то дете санкало са тим санкама од кладенца оног одозго, где онај извор има. То је Грезимски кладенац. Она то звала вузганица. [У даљем тексту саговорник подражава говор баба Нега] – „Жнаш, направили смо детету шанке дрвене. Направио Војин, па дете ше вужга ша шанке..." Знаш, санка се са санкама. Па се вузганица заледила. Санкаоница се заледила, знаш. – „И ја тако у кревет шедим, ноћ мешечина." То је било после пола ноћи, вероватно један, два сата. – „Вррррр... иду шанке ниж лед!" Иду санке, знаш. – „Погледам! Шаме шанке!" Саме санке иду поред прозора. – „Па доле до крс' кућу!" До ћош, знаш. Де се прекрштају диречи. – „Ту штану! Кад нагоре – мушко дете вуче шанке жа узицу!" Мушко дете вуче санке за узицу, за канап. – „Гледам, закрпене му чеширке на колена и на дупе!" Закрпене му панталоне, знаш, чакшире, оне сукнене на коленима и на... – „Две залогe на дупе и оба колена жакрпено сас неки бели конци. Мушко дете вуче шанке уз вузганицу!" Уз брдо нагоре. Уза санкаоницу. – „Кад ожгор шанке иду шаме! Нема га оно дете. И тако шедам-ошам пут. Вуче шанке нагоре, надоле шанке шаме. Куку мене! Гледам ја, ово вампир! Па се прекрстим! Не дај Боже! Вампир! Дошло да се са детиње санке вузга и оно!" И тако. Умрело неко дете. Пре деца умирала много.

Примљен: 8. априла 2022.

Прихваћен за штампу маја 2022.